

Demeter Gábor

A BALKÁN ÉS AZ OSMÁN BIRODALOM I–II–III.

Társadalmi és gazdasági átalakulások
a 18. század végétől a 20. század közepéig
(Magyar Történelmi emlékek. Értekezések)

MTA Történettudományi Intézet, Bp. 2014., 2016., 2016. 767, 753, 518 oldal

Demeter Gábor háromkötetes nagyívű összefoglalása a Balkán-félsziget társadalmainak történetét az európai és a helyi gazdasági folyamatok összefüggéseiben mutatja be. Az első kötet (*I. Általános rész és Bulgária*) az átfogó gazdasági változásokat vizsgálja, így a Balkán helyzetét az európai gazdasági régiókon belül, a nyugat-európai gazdasági behatolás következményeit. Mindezek mellett – elsőként az egyes nemzeteket és országokat bemutató részek közül – a bolgár gazdaság- és társadalomtörténeti leírás olvasható az első könyvben. A második kötet az Oszmán Birodalommal foglalkozik (*II. Oszmán Birodalom [Rumélia, Anatólia, Közel-Kelet]*), annak nemcsak európai, hanem közel-keleti és anatóliai területeivel is, míg a harmadik Boszniával és Szerbiával, illetve az 1918-ban létrejött Jugoszláviával (*III. Szerbia, Macedónia, Bosznia*).

Az elemzés a 18. század végén kezdődik, amikor hatalmas változások indultak el a Balkánon. A nagyhatalmak beavatkozásának és protektorátusi szerepének jelentős gazdasági következményei is lettek. A legmeghatározóbb folyamatok közül ki kell emelni, hogy az Oszmán Birodalomnak a háborúskodások miatt megbomlott költségvetési egyensúly helyreállítása érdekében új gazdaságpolitikát kellett alkalmaznia, ezzel egy időben módosultak a főbb kereskedelmi irányok, valamint megnőtt Európa igénye a mezőgazdasági termékek iránt, egyúttal az európai késztermékek új piacokat igényeltek. Ez a korszak az, amikor a Balkán is a globális piac részévé vált, a gazdaságilag erősebb országok behatoltak a félszigetre. A mindezek következtében végbement változások új gazdasági térszerkezet kialakulását eredményezték. Ezt követően – a hosszan elnyúló időben – az Oszmán Birodalomnak több évszázada alávett területek függetlenné válásával, a nagyhatalmak gazdasági-politikai fellépésének hatására, illetve a két világháború közötti protekcionista gazdaságpolitika előtérbe kerülésével a 20. században is jelentős átalakulások zajlottak. A vizsgálódás a 20. század közepén zárul, azt követően ugyanis egy újabb gazdasági modell települt a térségre.

Az első kötet bevezető fejezete a Balkán és az európai régiók közötti különbségek okairól és jellegéről értekezik. Az Oszmán Birodalom a 18. század végén viszonylag kedvező pénzügyi helyzetben volt, külkereskedelmi mérlege aktívumot mutatott, a napóleoni háborúk azonban nagymértékben sújtották a török kereskedelmet. A birodalom számos kihívással nézett szembe, nagy hitelek felvételére kényszerült, s ennek, illetve a dezintegrációs folyamatoknak köszönhetően elvesztette versenyképességét. A Balkán elvesztése a 19. század második felében pedig végleg megrázta a birodalmat, mivel az adók egynegyede innen származott.

Mint ismert: az ipari forradalom időszakában a vezető nyugati országok és a Balkán, illetve az Oszmán Birodalom közötti különbségek nem csökkentek, az 1913–1950 közötti időszakban pedig még nőttek is (a részleteket és az okokat tekintve azonban nem egységes a szakirodalom álláspontja). A szabad kereskedelem hosszú távon a fejlettebb országoknak kedvező, még akkor is, ha rövid távon a fejletlenebb ország is hasznot húz belőle. A 19. századi nyugat-európai gabonakereslet többletjövödelmeket eredményezett a balkáni térségben, bizonyos ideig viszonylagos jólétet teremtett és hozzájárult a társadalom átalakulásához, az ipari és társadalmi modernizációhoz. Ugyanakkor hosszabb távon konzerválta a gazdasági szerkezetet, a helyi ipar leépült, nem fejlődött megfelelően, az agrárkonjunktúra végével

a balkáni kisállamok külkereskedelmi mérlege deficitessé vált. A közlekedési, kereskedelmi és árforradalom végső soron a térség agrárjellegét erősítette. A közlekedés fejlődése például hozzájárult a fogyasztás és az import növekedéséhez, s így megkezdődött a tőkekiáramlás a régióból. A helyi – iparból, mezőgazdaságból, kereskedelemből származó – erőforrások ugyanakkor nem tették lehetővé a tényleges modernizációt, így a különbségek csak nőttek a Balkán és a többi európai régió között, de a balkáni régió belül is.

A szerző ezek után számba veszi a Balkán és a Nyugat-Európa közti különbségeket magyarázó modelleket, amelyek egyrészt kiegészítik egymást, másrészt ellentmondanak egymásnak. A GDP/fő érték a Balkán és Európa viszonylatában egyes szerzők szerint konvergál, mások szerint nő a GDP/fő a Balkánon, de Európához képest divergál, megint mások szerint nem is növekedés, hanem hanyatlás figyelhető meg. Kinek van igaza? – teszi fel a kérdést Demeter Gábor, majd arra jut, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet megnyugtatóan eldönteni. Ezt követően bemutatja matematikai statisztikai módszerekkel végzett vizsgálatait. Ezek szerint a fajlagos faktorértékek alapján a 19–20. század fordulóján Európa országai hat fejlettségüket és fejlődésük ütemét mutató csoportba oszthatóak. A „fejletlen és hanyatló” országok csoportja esetében, ahová Románia kivételével a Balkán államai és Oroszország tartoznak, nő a távolság a fejlett országoktól, de ez nem jelenti azt, hogy a többi országhoz képest is nőtt a lemaradásuk. Az 1910-es fajlagos adatok szerint a balkáni államok a mediterrán országokkal mutatnak hasonló vonásokat, de Magyarország sem volt sokkal fejlettebb. A fejlettségi mutatók jól jelzik az Európán belüli régiókat, illetve a gazdaság hatását a külpolitikára. (Az első világháború kitörésének 100. évfordulója idején – amikor az első kötet megjelent – hozzájárulva a historiográfiai vitához, különösen érdekes szempontot nyújtott a fajlagos vagy abszolút mérőszámok alapján elvégzett elemzés, amely szerint az antant országai gazdasági szempontból egy fejlett, de nem dinamikus térség, míg a központi hatalmak egy nem fejlett, de dinamikus régió részei voltak. A két csoport összeütközése így módon az erőforrásokért folytatott küzdelemben várható volt.)

A bevezető fejezetben leírtakat árnyalja a harmadik kötet záró része, amely hasonló módszerrel nyert mutatók alapján azt állapítja meg, hogy a vizsgált időszakban a balkáni államoknak nem sikerült felzárkózni, mi több, a balkáni országok Olaszországhoz és Spanyolországhoz képest is lassabban fejlődtek, fejlődésük körülbelül Portugáliáéval volt azonos ütemű. A lemaradásnak több oka volt, és nem lehet egyetlen tényezőt kiemelni, amely mindegyik ország esetében a legfőbb akadálynak számítana. Önmagában nem elégséges magyarázat például az oszmán uralom sem, mivel a Tanzimat időszak a Bulgáriában mezőgazdasági fellendülést hozott. Általánosságban azonban annyi elmondható, hogy a modernizációhoz, a gazdasági fejlesztésekhez szükséges tőkét a régió saját erőforrásaiból semmilyen módon nem volt képes előteremteni, külföldi tőkebefektetésekre szorult, ami elősegítette, hogy növekedjen a kisállamokban a külföldi befolyás. Ugyanakkor a külföldi befektetéseket gyakran inkább a politikai előnyszerzés, mintsem a gazdasági megtérülés motiválta. A balkáni országok érzékenyen reagáltak a világgazdaság változásaira. A konjunktúrákat általában az élelmiszer és a nyersanyag iránti európai kereslet idézte elő, az importban viszont az egész korszakban a késztermék dominált. Ugyancsak általánosan jellemző, hogy a balkáni államok a hiteleket általában az infrastrukturális és a hadászati fejlesztésekre fordították (nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a vasútépitések sok esetben a hatalmak érdekeit szolgálták), valamint a költségvetés deficitjének finanszírozására, nem pedig termelési-technológiai fejlesztésekre.

A folyamatok részletes bemutatását az egyes kötetek tartalmazzák: a gazdasági elemzéseket a társadalmi hatások vázolója követi. Demeter Gábor – megítélésünk szerint – felkutatta az összes létező vonatkozó adatot (a földi halandó néha ugyan kételkedik, hogy valóban létezik-e ennyi megbízható, korabeli vagy valamilyen módon kiszámított becült adat), ugyanakkor maga is jelezte, hogy tudatában van annak, hogy a fennmaradt korabeli statisztikák,

összeírások gyakorta ellentmondásosak. Ezzel kapcsolatban meg is említette, hogy a történések ezekre épített következtetései gyakorta ingatag lábakon állnak. Maga a szerző „kritikai szemléletű összefoglalásnak” titulálta munkáját, ami abban jut kifejezésre, hogy ismerteti valamennyi iskola véleményét, eredményeit, és összeveti azokat, felhívva a figyelmet a nézetkülönbségekre és az ellentmondásokra. Mindezt úgy, hogy nem erőlteti rá az olvasóra a saját véleményét. Talán egyszer, sok év múlva, abban a korban, amikor már nagy ecsetvonásokkal dolgoznak a szerzők, a szélesebb publikum befogadóképességét is figyelembe véve röviden összegzi saját álláspontját. Nagy szükség lenne rá.

Ebben a rövid recenzióban nincs lehetőség a leírtak mégoly vázlatos ismertetésére sem, csak néhány példával illusztrálnánk a szerző megközelítését. A Balkán számára sorsfordító változásokat, a nyugat-európai gazdasági behatolást, illetve a térségnek a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyét Demeter Gábor egy látszólag partikulárisnak tűnő témán és adatsoron, Szaloniki kikötőjének forgalmán keresztül mutatja be. A kikötő jól példázza, miként zajlott a balkáni gabona értékesítése Nyugatra, illetve milyen mértékű volt a nyugati iparcikkek beáramlása a térségbe. A kereskedelem következtében megváltozott a város és a hátország kapcsolata, a hátország kiszakadt a hagyományos gazdasági munkamegosztásból, ismét kapcsolódott az euroatlanti gazdasághoz, ily módon új gazdasági viszonyok jöttek létre. A kikötő adatai ugyanis azt mutatják, hogy a Balkán a 19. század közepéig gazdaságilag inkább Kis-Ázsiához és az Oszmán Birodalomhoz kötődött. Az 1840-es évek végére a Balkán és az Oszmán Birodalom addigi pozitív külkereskedelmi mérlege a nyugati államokkal szemben negatívvá vált. Mindez nem segítette elő a belső tőkefelhalmozást és az iparfejlesztést, a fogyasztás növekedése viszont tőkekiáramlással járt, így ezek a folyamatok inkább gátolták a balkáni versenyképességet.

A Balkán esetében megkerülhetetlenek a nemzeti mozgalmak, a független nemzetállam kialakításáért folytatott küzdelmek. Demeter Gábor szerint a 18. század végén a külső gazdasági kihívások akkor érték az Oszmán Birodalmat, amikor a birodalom hagyományos működési rendszere megingott, és gazdasági-társadalmi szerkezete jelentős átalakuláson ment át. A gazdasági és társadalmi modernizációt egyaránt célul tűző útkeresés a Tanzimat-reformfolyamat során öltött testet. A modernizáció forrásait is – miként általában a balkáni fejlesztések esetében – a mezőgazdaságból kívánták előteremteni, ami végső soron nem bizonyult elégségesnek. A viszonylagos gazdasági prosperitás a kulturális és nemzeti különbségek ellenére azonban képes volt a sokszínű birodalmat egyben tartani. A nemzeti-felszabadító mozgalmak akkor törtek ki, ha a gazdasági fejlődés megakadt, megélhetési nehézségek jelentek, valamint bebizonyosodott, hogy a gazdasági szerkezet elavulttá vált.

A politikatörténetre koncentrááló nemzeti történetírások az egyes országok függetlenné válását pozitív eseményként értékelik, a gazdasági vonatkozásokat – és főképpen a következményeket – ritkábban említik. A bolgár nemzeti mozgalom résztvevőinek vizsgálata bebizonyította, hogy a különböző társadalmi rétegek eltérő okok és gyakran egymásnak ellentmondó érdekek miatt léptek fel a függetlenség érdekében. Leginkább a pénzek helyben való felhasználásának igénye kötötte össze őket, és a mozgalom a dekonjunkktúra, a birodalmi költségvetés érdekében bevezetett adóemelések idején erősödött meg. A függetlenség utáni új, a kisparaszti birtokra épített rendszer – annak ellenére, hogy biztos megélhetést biztosított – egyrészt az állam számára jövedelem-kieséssel járt, másrészt a mezőgazdaság és a textilipar fejlődése is megbicsaklott. Hasonlóképpen Szerbiában is a felkelés után Miloš fejedelem rendszere garantálta a kisparaszti gazdaságok biztonságát, ugyanakkor lehetetlenné tette a földforgalmat és a hitelezést a mezőgazdaságban. Ezek az adott politikai rendszer stabilitása érdekében tett intézkedések végső soron nagymértékben hátráltatták a kapitalista gazdasági fejlődést.

Egy nagy és összetett birodalom esetében lényeges problémaként merül fel a központ és az egyes területek viszonya is. Midhat reformjai során jelentősen nőttek az adók a bolgár tartományokban, ugyanakkor a helyi célokra adott összegek nem növekedtek, ami miatt a

helyi lakosság ellenszenvvel tekintett az állami központosításra és modernizációs tervekre. Ugyancsak az egyes régiók közti teherviselés és a visszaszármaztatott adók problémáját mutatja a két világháború közötti Jugoszláviában napirenden lévő vita, miszerint melyik ország-rész, illetve melyik nemzet fizeti a legtöbb adót. Demeter Gábor leszögezte, hogy az adóteher nagyságát a jövedelem határozza meg, s ahhoz kell viszonyítani az adóterhelést, majd a korabeli nemzeti szempontrendszeren felülemelkedve megállapította, miszerint a Vajdaság után Bosznia-Hercegovina egy főre jutó adója a legmagasabb a bevételekhez viszonyítva.

Magától értetődően nem vállalkozhattunk a három kötet még csak vázlatos összefoglalására sem, a néhány kiragadott példával csak a kötetek gazdagságát, a folyamatok összetettségét kívántuk jelezni. Összességében elmondható: a munka abból a szempontból is jelentős, hogy a magyar szakirodalomban mindeddig hiányzott egy olyan átfogó, komparatív gazdaság- és társadalomtörténeti összefoglalás a Balkánról, amely a jelenségeket a világgazdasági trendek figyelembevételével tárgyalja. A közkézen forgó szintézisekhez képest – amelyek elsősorban a gazdasági fejlődésre koncentrálnak (mint például Michael R. Palairt vagy John R. Lampe művei), vagy pedig a modernizáció szemszögéből, esetleg egy nagyobb régió részeként vizsgálják a balkáni folyamatokat (mint Ránki György és Berend T. Iván könyvei) – Demeter Gábor nagy hangsúlyt fektetett az egyes emberek, rétegek adaptációs stratégiáira, az egyes társadalmi csoportok életminőségének változásaira, valamint a társadalmi mobilizáció lehetőségeire és formáira. Ezen belül különösképpen arra, hogy az egyes felemelkedő rétegek – többek között az újsütetű politikai mozgalmak – tagjai milyen környezetből származnak. Kiemelt jelentőséget kap az elemzésben a kérdés, hogy az egyes kormányzatok miből kívánták finanszírozni modernizációs törekvéseiket, illetve rendszerük fenntartását. Mindazonáltal a kötetek se nem könnyű, se nem optimizmust sugalmazó olvasmányok. Egyrészt figyelmet követel a sok adat, a táblázatok és ábrák tömkelege, másrészt nem egyszerű szembenézni azzal sem, hogy az adott pillanatban hasznosnak tűnő intézkedések hosszú távon mennyi negatív hatással jártak a későbbi fejlődés szempontjából. A Balkán világgazdaságban elfoglalt helyének, valamint társadalmi arculatának történeti bemutatása, illetve ezek összevetése a különböző nagy régiók fejlődési ütemével nem sejtet optimista képet. De a szerző nem is erre törekedett.

Bíró László

József Pap

PARLIAMENTARY REPRESENTATIVES AND PARLIAMENTARY REPRESENTATION IN HUNGARY (1848–1918)

Peter Lang Edition, Frankfurt am Main 2017. 181 oldal

Az utóbbi időben hazai történész körökben is egyre inkább teret nyert a közkeletű vélekedés, amely szerint „ha valami nem jelenik meg angolul, az nemzetközi értelemben olyan, mintha nem is létezne”. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a magyar kutatóknak ne lenne elsőleges feladata az anyanyelven történő publikálás, azt azonban igen, hogy időnként a transznacionális történetírásához szorosan nem kötődő témákkal is érdemes a nemzetközi közönséget megcélolni. Különösen igaz ez, ha nemzetközi mércével mérve is újszerű elméleti koncepciókat, metodológiát vagy kutatási eredményeket tudunk felmutatni. Minden bizonnyal ilyen